

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی **ریزنه**

سال پانزدهم، شماره ۵۶، پاییز ۱۴۰۰
صفحه ۱۳۹ تا ۱۶۲

بررسی موانع سیاسی تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران

ابوبکر دولتی بخشان / دانشجوی علوم سیاسی، سیاست‌گذاری عمومی، گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب
a.dolati.358358@gmail.com

رضا کاویانی / استادیار گروه روابط بین الملل / واحد تهران جنوب / دانشگاه آزاد اسلامی / تهران / ایران (نویسنده مسئول)
r_kavyani@azad.ac.ir

مسعود مطلبی / استادیار گروه علوم سیاسی / واحد آزادشهر / دانشگاه آزاد اسلامی / آزادشهر / ایران
Mmtph2006@yahoo.com

کرم اله دانش فرد / استاد گروه مدیریت دولتی / دانشکده مدیریت و اقتصاد / واحد علوم تحقیقات / دانشگاه آزاد اسلامی / تهران / ایران
Daneshfard@srbiau.ac.ir

چکیده

این پژوهش با بررسی ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران، به تبیین موانع سیاسی تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک می‌پردازد. این پژوهش با بهره‌گیری از نظریه انزوای ژئوپولیتیکی ترکیبی بیان می‌دارد که وضعیت کنونی اقتصادی، سیاسی ایران و عدم توسعه، نتیجه تنش‌های میان ایران و جامعه جهانی، کاهش یا قطع روابط بین‌المللی و نتیجتاً کاهش تعاملات اقتصادی با سایر عناصر سیستم جهانی و برخی عناصر به ویژه تحریم‌های بین‌المللی، فشارهایی را وارد نموده که بسترهایی برای کاهش سطح تعاملات با ایران توسط برخی عناصر سیستم جهانی را فراهم کرده است. سؤال اصلی که اساس این پژوهش قرار گرفته اینست که به‌رغم ظرفیت‌های فراوان ژئواکونومیک و ژئوپولیتیکی سواحل مکران برای توسعه، مهم‌ترین موانع سیاسی تحقق این ظرفیت‌ها در این سواحل و این ناحیه چیست؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که این موانع سیاسی عبارتند از: وجود تحریم‌ها، عدم ورود سرمایه‌گذاران، عدم وجود درآمد ملی بدلیل وابستگی دولت به نفت، توسعه نامتوازن و شکاف مرکز پیرامون، قدرت‌های فرامنطقه‌ای و ایجاد بی‌ثباتی. روش تحقیق پژوهش با توجه به ماهیت موضوع، بصورت توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اینترنتی انجام می‌گیرد.

کلیدواژه: سواحل مکران، توسعه، ژئوپولیتیک، ژئواکونومیک، سیستان و بلوچستان

تاریخ تأیید ۱۳۹۹/۱۲/۰۹

تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۹/۲۰

مقدمه

امروزه کشورهای در حال توسعه به منظور تقویت زیربنای اقتصادی خود، رهایی از وابستگی، ایجاد تعادل منطقه ای و در نهایت، نیل به توسعه اقتصادی پایدار، نیازمند شناسایی امکانات و منابع کشورشان هستند (بختیاری، ۱۳۸۰: ۳). از این رو بررسی و شناخت وضعیت مناطق و نواحی، قابلیت‌ها، محدودیت‌ها، فرصت‌ها، تهدیدها و تنگناها در برنامه ریزی ملی و ناحیه‌ای از اهمیت بسزایی برخوردار است. کشور ایران با قرار گرفتن در نقطه تلاقی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا، در قلب منطقه خاورمیانه و در مجاورت روسیه، آسیای مرکزی، قفقاز، شبه قاره هند، دنیای عرب و اروپا و همسایگی با ۱۵ کشور که ثلث آنها، محصور در خشکی هستند، با در اختیار داشتن تمامی سواحل شمالی خلیج فارس و بخش قابل ملاحظه‌ای از سواحل دریای عمان و تمامی سواحل جنوبی دریای مازندران و حلقه ارتباط این دو گستره آبی استراتژیک و تنوع اقلیم (نصیری، ۱۳۸۱: ۱۱) و در نتیجه برخورداری از موقعیت ممتاز در منطقه و جهان، از این قاعده مستثنی نبوده است. سواحل مکران ایران در استان سیستان و بلوچستان یکی از مناطقی است که در جریان الگوی توسعه مرکز-پیرامون کشور در موقعیت حاشیه‌ای قرار گرفته و از روند توسعه بدور بوده است. همچنین این سواحل به سبب قرار گرفتن در هارتلند انرژی، مجاورت با حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس، دسترسی به آبهای بین‌المللی، مجاورت با کشورهای حوزه دریای عمان و اقیانوس هند و مزیت‌های ترانزیتی مناسب برای خشکی‌های اوراسیا، دارای اهمیت استراتژیک فراوانی می‌باشند. با تمام ظرفیت های ژئوآکونومیکی این سواحل و داشتن وابستگی، پیوستگی و نزدیکی جغرافیایی با سواحل خلیج فارس، از دیدگاه شاخص های توسعه ای، این سواحل نسبت به سواحل خلیج فارس، از درجه توسعه یافتگی بسیار پایین تری برخوردار هستند. لذا سؤال اصلی که اساس این پژوهش قرار گرفته اینست که علیرغم ظرفیتهای فراوان ژئوآکونومیکی و ژئوپولتیکی سواحل مکران برای توسعه، مهم ترین موانع سیاسی تحقق این ظرفیت ها در این سواحل و این ناحیه چیست؟ فرضیه پژوهش این است که انزوای ژئوپولتیکی ترکیبی ایران باعث ایجاد برخی موانع شده است. روش تحقیق در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع توصیفی-تحلیلی می باشد، بدین صورت که همزمان با بیان بخشهای مختلف از یافته‌های تحقیق به تحلیل آنها نیز می پردازیم. همچنین اطلاعات مورد نیاز نیز به شیوه کتابخانه‌ای و مشاهده مشارکتی نگارنده جمع آوری شده اند. هدف مشاهده مشارکتی، دست یافتن به نگاه از درون و به عنوان یک عضو خودی است. در مشاهده مشارکتی برای گردآوری داده ها از تکنیک های

مختلفی مانده مشاهده مستقیم، استفاده از اسناد، شیوه‌های دیگر ارتباطی، گفتگوهای غیررسمی استفاده می‌شود (منوچهری، ۱۳۸۷: ۱۷۳).

۲- ادبیات پژوهش

جدول شماره (۱): ادبیات پژوهش در چارچوب ظرفیت‌های ژئواکونومیک

عنوان	نقاط قوت	نقاط ضعف	نوآوری پژوهش حاضر
تدوین راهبردهای فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار و همه جانبه سواحل مکران (عریضی، فرشید، ۱۳۹۱)	بررسی و تبیین فاکتورهای داخلی لازم برای تحقق ظرفیت ژئواکونومیک سواحل مکران	عدم اشاره به نقش بین‌المللی و منطقه‌ای سواحل مکران در تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک	علاوه بر برشمردن بعد داخلی ظرفیت‌های سواحل مکران، به ظرفیت‌ها، نقش و اهمیت بین‌المللی این سواحل اشاره شده است
تحلیل اثرات منطقه آزاد تجاری - صنعتی چابهار بر توسعه کالبدی، اقتصادی و اجتماعی شهر چابهار (رحمانی، اسماعیل، ۱۳۹۳)	بررسی نقش شاخص‌هایی مثل امنیت اجتماعی، اشتغال و درآمد، جذب سرمایه گذاری	نگاه کاملاً درونی و غافل شدن از نگاه بین‌المللی و نقش منطقه‌ای و بین‌المللی سواحل مکران و بندر چابهار در اتصال شمال - جنوب و ظرفیت‌های سواحل مکران	برشمردن بعد بین‌المللی ظرفیت‌های سواحل مکران و نقش و اهمیت بین‌المللی این سواحل
ارزیابی توان‌های موجود در سواحل مکران و ارائه راهکارهای مدیریتی به منظور توسعه سواحل مکران (رجبی کلوانی، پرویز، ۱۳۹۱)	بررسی دوجانبه نقاط ضعف و قوت سواحل مکران و بندر چابهار	محدود کردن نگاه پژوهش در بررسی نقاط قوت و توان‌های موجود به موارد داخلی و عدم توجه به نقش مهم سواحل مکران و بندر چابهار در کریدور شمال-جنوب و حمل و نقل بین‌المللی	توجه به توان‌ها و قابلیت‌های بین‌المللی و محوری سواحل مکران برای ایجاد نقش جهانی
گوادر چینی و چابهار هندی: رقابت اقتصادی و ژئواکونومیک چینی - هندی (علیخان، زاهد، ۲۰۱۳)	اشاره به رقابت اقتصادی چین و هند در بندر چابهار و بندر گوادر و بدست آوردن قسمت اعظم تجارت - بازرگانی توسط چابهار	عدم اشاره به ظرفیت‌های ژئواکونومیک داخلی و ملی بندر چابهار در موقعیت اقتصادی - استراتژیکی	اشاره به نقاط قوت داخلی و بین‌المللی که بندر چابهار را از بندر گوادر متمایز می‌کند

جدول شماره (۲): ادبیات پژوهش در چارچوب موانع رشد و توسعه سواحل مکران

عنوان	نقاط قوت	نقاط ضعف	نوآوری پژوهش حاضر
تبیین عوامل ناامنی در جنوب شرق ایران (احمدی پور زهرا، حیدری موصولو، طهمورث، میرجلالی، اکبر، ۱۳۹۰)	تبیین جامع و در دو دسته عوامل داخلی و عوامل خارجی ناامنی در استان سیستان و بلوچستان	به این موضوع پرداخته نشده که در نتیجه این ناامنی چه تاثیری بر بعد اقتصادی و ژئواکونومیک استان گذاشته خواهد شد. عمده نگاه پژوهش امنیتی است و بعد سیاسی به آن داده نشده است.	برشمردن موانع سیاسی تحقق ظرفیت ها و تاثیرات سیاسی-اقتصادی آنها
نابرابری های منطقه ای در ایران (توکلی نیا، جمیله، شالی، محمد، ۱۳۹۱)	بررسی شاخص های فرهنگی اجتماعی، صنعتی، اقتصادی جمعیتی، کالبدی-زیربنایی و بهداشتی درمانی استان های کشور و ارزیابی توسعه منطقه ای، نابرابری های منطقه ای	در نابرابری های منطقه ای بر یک عامل اصلی الگوی مرکز-پیرامون تکیه دارد و از عواملی مثل اقتصاد نفتی و عدم ورود سرمایه گذاری ها بدلیل تحریم ها غافل شده است.	بررسی مجموعه عوامل سیاسی موثر در نابرابری های منطقه ای که به مانعی در تحقق ظرفیت های ژئواکونومیک سواحل مکران منجر شده اند
تاثیرات توسعه نیافتگی در افزایش چالش های سیاسی مورد مطالعه: استان سیستان و بلوچستان (رومینا،	تبیین تاثیرات توسعه نیافتگی و نتایج سیاسی آن در دو بعد داخلی و خارجی	۱- این مقاله چالش های سیاسی را نتیجه توسعه نیافتگی در نظر گرفته است در صورتی که موانع و چالش هایی باعث عدم تحقق توسعه شده اند.	تاکید بر این موضوع که عدم توسعه بدلیل وجود چالش و موانعی بوده است و اینها همان علت و نه معلول هستند.

ابراهیم، رضایی آبگلی، محسن، ۱۳۹۵)	۲- عدم اشاره به ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران	
ناحیه‌گرایی سیاسی در ایران: مطالعه موردی بلوچستان (کاویانی راد، مراد، ۱۳۸۶)	ناحیه‌گرایی سیاسی را مانع توسعه و مشارکت بلوچستان در توسعه ملی می‌داند و عوامل دیگر را لحاظ نکرده است	تاکید بر مجموعه موانع مختلف توسعه

۳- مبانی نظری

۳-۱- مفاهیم

در این پژوهش بحث ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران در قالب و به معنای فرصت‌های اقتصادی و سکوی جهش و ارتقاء وضعیت اقتصادی و به طبع وضعیت اجتماعی مطرح شده و تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک بدین معنا، یقیناً به توسعه خواهد انجامید و به عبارتی ظرفیت‌های ژئواکونومیک پیش زمینه توسعه است. از این رو قبل از ورود به بحث لازم است به مقوله توسعه و همچنین برای بررسی موانع سیاسی تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک لازم است به ارتباط توسعه و سیاست اشاره‌ای داشته باشیم.

۳-۱-۱- توسعه

در گذشته برای مفهوم توسعه تنها رشد اقتصادی یک جامعه مورد توجه قرار می‌گرفت. مطالعات به تدریج نشان داد که توسعه هم واقعیتی است مادی و هم حالتی ذهنی و مشخص شد که استراتژی توسعه در جوامع نه تنها مستلزم رشد اقتصادی است بلکه نیازمند آن است که سطح زندگی مادی گروه‌های بسیار وسیعی از جمعیت کشورهای جهان سوم بهبود یابد (تودارو، ۱۳۷۰: ۱۳۸). در چنین نگرشی، حمایت‌های محیطی با هدف رفاه اجتماعی و زندگی شرافتمندانه که توأم با آزادی و تصمیم‌گیری برای آینده محیط زندگی است، با هدف معیارهایی چون امنیت ملی، کامیابی اقتصادی و عدالت اجتماعی و مکانی مورد توجه قرار گرفت. همچنین توسعه علاوه بر ازدیاد ثروت جامعه از تغییر کیفی نظام اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز حکایت می‌کند (ازکیا، ۱۳۷۸: ۶). در واقع توسعه فرآیندی جامع از فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است که هدفش بهبود مداوم زندگی تمامی جمعیت بوده و فعالیت، آزادی، مشارکت مناسب و توزیع عادلانه منافع از ارکان

اساسی آن به شمار می آید. با توجه به رهیافت فوق اگر توسعه را به توانایی و تسلط بشر بر امکانات موجود برای زندگی بهتر و رفع حواجیح مادی و معنوی تعریف کنیم، علاوه بر رشد اقتصادی که بر گسترش تواناییهای ابزاری تأکید دارد و مبتنی بر اقتصاد معیشتی و تولید و رفاه مادی است، تواناییهای زیبایی را نیز مد نظر دارد و متضمن تغییرات اساسی در همه زمینه‌های اجتماعی سیاسی، فرهنگی و حتی عقیدتی است (اطاعت و موسوی، ۱۳۹۰: ۷۴). این تعریف از توسعه نیز مورد اعتراض فزایندهای از دیدگاه بوم شناسانه قرار گرفت و به دانشواژه توسعه پایدار در محافل علمی تغییر یافت. توسعه پایدار، توسعه ای است که نیازهای نسل کنونی را بدون خدشه دار کردن توانایی نسل آینده برآورده کند.

۳-۱-۲- سیاست و توسعه

اجرا و تحقق توسعه نیازمند یک عامل بسیار مهم است و آن سیاست است. زیرا سیاست، ساختار دولت را شکل می دهد و دولت هم در شکل گیری توسعه نقش کلیدی را به عهده دارد، اما در نگاهی عمیق تر ملاحظه می شود که سیاست نه تنها به عنوان یک متغیر تکمیل کننده، فرایند توسعه را پایدار می سازد، بلکه با در دست داشتن منابع و فرایند تعیین کننده ساماندهی مفاهیم، طرح‌ها، به کارگیری و نتایج توسعه است. سیاستگذاری‌ها نیز در عرصه سیاست کشورها مسلماً برخاسته از مسائل عمومی جامعه می باشد که با استفاده از شناخت صحیح و کامل از مسائل به بهبود و ارتقاء وضعیت در حوزه‌های مختلف کمک می کند. به عبارتی توسعه و سطح توسعه در یک کشور در ابعاد مختلف به نگاه سیاستگذاران و تصمیمات عقلایی بستگی دارد. همچنین شاخص‌های مختلف سطح رفاه مردم، توجه سیاستگذاران و حاکمیتها به حفظ پایداری منابع را روز افزون می سازد و انتخاب گزاره صحیح در سیاست توسعه را به عنوان اولین گام در سازماندهی مدیریت توسعه ضروری می کند (عبیری، ۱۳۸۴: ۶۲). دولت‌ها و تصمیم سازان عرصه سیاست، بعنوان مجریان و هماهنگ کنندگان تحقق توسعه، نقش مهمی در همسو شدن منابع و امکانات مختلف دارند.

۳-۱-۳- ژئواکونومیک:

در واقع ژئواکونومی از ترکیب سه عنصر جغرافیا، قدرت و اقتصاد شکل گرفته است و به نظر می رسد که سیاست عاملی مهم در ژئوپولیتیک بوده، جای خود را به اقتصاد داده است. در حقیقت در مفهوم ژئواکونومی، اهداف با دخل و تصرف در استراتژی‌های اقتصادی با بهره گیری از بستر ژئوپولیتیک به اهداف استراتژیک تغییر شکل می دهند. دوران اندیشهی ژئواکونومی عصر جدیدی است که نقش کشورها و ایفای آن، همه منوط به داده ها و

داشته‌های اقتصادی آن‌هاست و نقش آفرینی و موقعیت کشورها و مناطق جغرافیایی در گرو توان اقتصادی است که به موجب آن بازیگر یا بازیگران منطقه ای به نظام اقتصاد جهانی چه به عنوان تولید کننده انرژی، یا توزیع کننده یا بازیگر تسهیل کننده توزیع و یا حلقه‌های مکمل این نظام درهم تنیده پیوند می‌خورند (نامی و عباسی، ۱۳۸۸: ۴۴).

۲-۲-۳- چارچوب نظری

۲-۲-۳-۱- نظریه انزوای ژئوپلیتیکی

« انزوای ژئوپلیتیکی عبارت است از کاهش یا قطع ارتباط یک کشور با سایر کشورهای سیستم جهانی و منطقه‌ای در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، ارتباطی، فرهنگی و غیره (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۱۹۹). به عبارتی انزوای ژئوپلیتیکی عبارت است از افزایش درجه میرایی کشور و واحد سیاسی- فضایی بر اثر کاهش روابط سیستمی با سایر عناصر سیستم یا کشورها (کاهش سطح درون‌داد و برون‌داد با سایر عناصر). انزوای ژئوپلیتیکی موجودیت سیستم سیاسی کشور، ثبات سیاسی، آرامش اجتماعی، امنیت ملی و بالاخره موجودیت کشور را تهدید می‌کند و چنانچه انزوای به افزایش فوق العاده انتروپی (درجه میرایی) آن بیانجامد، نهایتاً رژیم سیاسی و یا موجودیت کشور ممکن است در معرض نابودی قرار گیرد. از سویی دیگر توسعه روابط سیستمی (درون‌داد و برون‌داد) و به عبارتی باز و بسته بودن سیستم کشور و تعامل گسترده با سایر کشورها در سیستم جهانی و منطقه‌ای، باعث کاهش انتروپی و افزایش دریافت انرژی و نتیجتاً قدرت ملی آن می‌شود که این امر منجر به بهبود موقعیت کشور در سیستم بین‌المللی، تضمین امنیت و بقای ملی، ثبات و استحکام سیستم سیاسی و موجودیت آن کشور می‌گردد. از این رو انزوا در شرایطی که تعاملات و روابط بین الملل به شدت گسترش یافته می‌باشد خطر بزرگی برای کشور دچار انزوا محسوب می‌گردد (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۱۹۹). بر همین اساس انزوای ژئوپولتیکی موجودیت سیستم سیاسی، ثبات سیاسی، آرامش اجتماعی، امنیت ملی و سرانجام بقای هر کشوری را تهدید می‌کند (زیاری، ۱۳۸۹: ۱۸۲). انزوای ژئوپلیتیکی انواع مختلفی به شرح زیر دارد:

الف- انزوای اختیاری و خودانگیخته: این نوع انزوا به طور خودخواسته از سوی رهبران سیاسی کشور ایجاد می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۰۰). به عبارتی به دلایل مختلف، رهبران سیاسی تصمیم می‌گیرند روابط خود را با سایر کشورها به صورت همه جانبه یا بخشی کاهش داده یا قطع نمایند. کشورهایی که دارای ملاحظات سیاسی و ایدئولوژیکی مغایر با پارادایم‌ها و ارزش‌ها و گرایش‌ات مسلط بر سیستم بین‌المللی و جهانی هستند از استراتژی انزوای خودانگیخته تبعیت می‌کنند. اقدام دولت آلبانی در دهه ۱۹۸۰ برای به حداقل رساندن روابط آن کشور با دنیای خارج از این نوع انزوا است (رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۰۴).

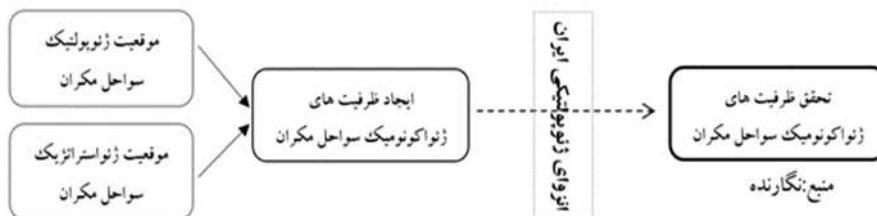
ب - انزوای تحمیلی و برونزا : این نوع انزوای دگرانگیخته بوده و توسط سایر عناصر سیستم به صورت انفرادی و اجتماعی و ائتلافی بر یک عضو سیستم یا کشور تحمیل می شود. انزوای تحمیلی جنبه تنبیهی و یا ترغیبی دارد و از سوی سایر عناصر سیستم بر علیه عنصری که خلاف قواعد حاکم و یا پارادایم های سیستم عمل می کند اتخاذ می شود تا رفتار وی اصلاح گردیده و با سایر عناصر سیستم هماهنگ و همسو شود. محاصره اقتصادی، تحریم و محاصره ارتباطی، قطع مراودات سیاسی و مبادلات تجاری، قطع یا کاهش جریان کالا، مواد، انسان، پول، پیام و غیره، مجازات های تحریمی شورای امنیت سازمان ملل، از جنبه های مختلف انزوای تحمیلی و برونزا می باشند (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۰۱). برای نمونه می توان به تحریم اقتصادی آمریکا علیه ایران، تحریم عراق توسط سازمان ملل متحد در دهه نود، تحریم ارتباطی لیبی و ... اشاره کرد. انزوا و تحریم آفریقای جنوبی در دوره آپارتاید نمونه دیگری از این انزوا است (رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۰۵).

ج - انزوای ترکیبی : این نوع انزوا، ترکیبی از خودانگیخته و دگرانگیخته و به عبارتی اختیاری و اجباری یا تحمیلی می باشد. نمونه روشن این نوع انزوا، ایران پس از انقلاب اسلامی است که رهبران سیاسی آن به صورت خودانگیخته روابط خود را با برخی کشورها به ویژه آمریکا و شوروی قطع کرده و یا کاهش دادند (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۰۲). از سوی دیگر در حوزه های فرهنگی و اقتصادی سطح تعاملات با سایر عناصر سیستم جهانی کاهش داده شد و کشور ایران در موقعیت جزیره ای از نظر فرهنگی و اقتصادی در سیستم جهانی قرار گرفت. در نقطه مقابل برخی عناصر سیستم به ویژه آمریکا تحریم ها و فشارهایی را وارد نموده و یا بستری برای کاهش سطح تعاملات با ایران توسط برخی عناصر سیستم فراهم شد (رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۰۶). در این پژوهش برای تبیین موانع تحقق ظرفیت های ژئوپولیتیک سواحل مکران و نتیجتاً عدم توسعه، این نوع از انزوا مبنا قرار گرفته است.

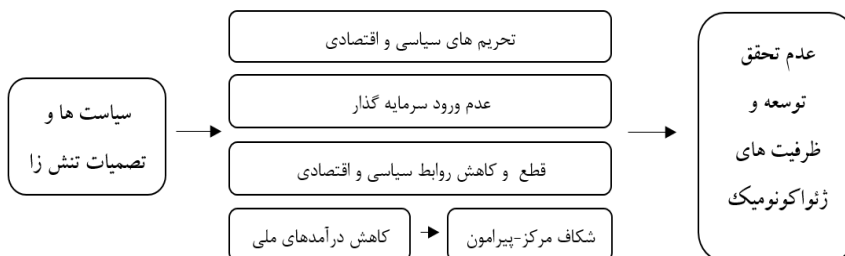
د - انزوای ادراکی یا احساس محاصره : این نوع انزوا بر پایه میزان احساس و ادراک تهدید از سوی همسایگان پدید می آید. گاهی کشورها در شرایطی قرار می گیرند که یا بر اساس نیروهای ژرف و یا بر اساس حوادث ویژه و زودگذر با همسایگان خود دچار تنش می شوند و روابط آن ها با یکدیگر به سردی می گراید. از این رو احساس می کنند در وضعیت محاصره و تهدید از سوی همسایگان خود قرار گرفته اند و از شرایط دشواری برخوردار هستند (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۰۳). طبیعی است در چنین وضعی هم سطح روابط و دادوستد با همسایگان کاهش می یابد و هم سطح احساس نگرانی و تهدید افزایش پیدا می کند. چنین کشورهایی همواره دغدغه خروج از موقعیت محاصره را دارند سعی می کنند

کشور خود را از چنین وضعی خارج کنند. آن‌ها ممکن است در روابط و مناسبات خود با تمام و تعدادی از همسایگان تجدیدنظر کرده و آن را حسنه نمایند هرچند امتیازاتی را از دست بدهند. آن‌ها ممکن است به دنبال یاران و شرکای استراتژیک در ماورای همسایگان خود باشند. برای نمونه می‌توان به دو مورد تجری از این نوع انزوای ژئوپلیتیکی یعنی ترکیه و جمهوری آذربایجان اشاره کرد. ترکیه از شمال نسبت به نیت روسیه مشکوک است. از غرب با یونان درگیری دارد. از شرق، ایران را رقیب ژئوپلیتیکی خود و غیرقابل اعتماد میدانند. از جنوب با سازه عربی تماس دارد که خاطرات و تجارب تاریخی و شکاف قومی مانع از توسعه روابط پایدار بین آن‌ها می‌گردد. بنابراین ترکیه نسبت به همسایگان خود در چهار جهت جغرافیایی امیدواری ندارد و خود را در نوعی انزوا می‌بیند که موجودیت و امنیت ملی آن را تهدید می‌کند. از سویی به همسایگان خود نیز برای پی ریزی روابط پایدار اعتماد ندارد. از این رو برای خروج از انزوای ژئوپلیتیکی ادراکی خود، به دنبال شرکا و یاران استراتژیک می‌باشد. هم‌گرایی ترکیه با اسرائیل، آمریکا، اتحادیه اروپا، پاکستان و عقبه هم‌نژاد خود در آسیای مرکزی را می‌توان در چارچوب این نوع انزوای ژئوپلیتیکی تبیین نمود. جمهوری آذربایجان نیز کما بیش وضعی شبیه ترکیه دارد» (رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۰۶).

نمودار شماره (۱): طرح کلی پژوهش

نمودار شماره (۲): زنجیره سیاست‌ها و عدم تحقق ظرفیت‌ها

۴- ظرفیت های ژئواکونومیک سواحل مکران

۴-۱- سواحل مکران و کریدور شمال- جنوب

کریدور شمال - جنوب ارتباط کشورهای شمال اروپا و کشورهای اسکاندیناوی و جنوب شامل روسیه را برقرار می سازد (تبریزی، ۱۳۹۵: ۳۵۰). این کریدور به طور مستقیم و غیرمستقیم با موقعیت ترانزیتی کشور ایران مرتبط است و ایران در آن به عنوان پل ارتباطی بین آسیا و اروپا عمل می کند و نقش ممتازی را در اقتصاد حمل و نقل و ترانزیت کالا بین کشورها دارد. از طریق کریدور شمال - جنوب، کشورها می توانند از مزایای دسترسی به سه بازار و مرکز توزیع و حمل و نقل بار جهانی در آسیا شامل حوزه خلیج فارس، حوزه اقیانوس هند و حوزه کشورهای جنوب شرقی آسیا با جمعیتی حدود چند میلیارد نفر برخوردار شوند (دهشیری، ۱۳۸۸: ۴۴۱). موقعیت استراتژیک سواحل مکران به لحاظ قرار گرفتن در کریدور تجارت شمال - جنوب از یک طرف و اینکه این منطقه به عنوان دروازه تجارت پنج قاره دنیا از نظر زمینی، هوایی و به ویژه دریایی قرار دارد و از همه مهم تر موقعیت استراتژیک بندر چابهار در ساحل اقیانوس هند است که یکی از باراندازهای مهم ساحل اقیانوس هند به شمار می رود. از طرفی چابهار جدیدترین منطقه تجاری است که در مسیر ارتباط آسیای مرکزی به جهان خارج دارد (Alikhan, 2013: 92). دسترسی به آبهای آزاد، قرار گرفتن در خارج از منطقه خلیج فارس، قرار داشتن در مسیر کریدور حمل و نقل شمال - جنوب، کمترین فاصله با آسیای مرکزی برای عبور ترانزیت کالا و برخورداری از زیرساخت های لازم، از مزیت های منطقه آزاد چابهار محسوب می شود (سلطانی، ۱۳۸۴: ۱۲). کشورهای آسیایی و اروپایی می توانند در مسیر کریدور شمال - جنوب کالای خود را با سرعتی حدود دو برابر در مقایسه با مسیر کانال سوئز مبادله کنند (Rorry, 2013: 95).

کریدور شمال- جنوب		مسیر فعلی	
روز	کانتینر/دلار	روز	کانتینر/دلار
۱۹	۱۹۰۰	۴۲	۲۱۰۰
۲۵	۲۲۰۰	۴۵	۲۵۰۰
۲۲	۲۲۵۰	۴۵	۲۶۰۰

جدول ۱: مقایسه هزینه و زمان حمل کانتینر در مسیرهای فعلی و راهگذر شمال-جنوب (سازمان و بنادر و دریانوردی، ۱۳۹۲)

۴-۲- حمل و نقل بین المللی

۴-۲-۱- حمل و نقل دریایی: سواحل مکران به دلیل دارا بودن سواحل مناسب بویژه در خلیج چابهار، موقعیت نسبتاً خوبی جهت پهلو گرفتن کشتی های ظرفیت بالا برای اتصال حوزه های مختلف ژئوپولیتیکی پیرامون ایران با سیستم تجارت جهانی را فراهم می آورد (حافظ نیا و رومینا، ۱۳۸۴: ۷). براساس پیش بینی های صورت گرفته بندر چابهار در افزایش نقش ایران در ترانزیت کالا در سطح بین المللی، افزایش سهم مشارکت ایران در بازرگانی داخلی و خارجی و ترانزیت کالا، تقویت پیوندهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی با کشورهای همسایه شرقی و شمال شرقی، بهبود تولید ناخالص داخلی و ارتقا نقش منطقه آزاد چابهار در توسعه ملی و منطقه ای دارای نقش کلیدی می باشد (شیخ زاده و دیگران، ۱۳۹۱: ۴)

۴-۲-۲- حمل و نقل جاده ای: ارتباطات جاده ای از آن جمله، طرح جاده ای مهم ترانزیتی که از چابهار آغاز و از زابل گذشته و به خاک افغانستان وارد می شود و پس از گذشتن از زرنج، قندهار و کابل وارد خاک تاجیکستان می شود (باقری زاده، ۱۳۸۸). این اقدام زیربنایی موجب رونق اقتصادی استان و سیستان و بلوچستان و سواحل مکران از سوی دیگر، دو کشور افغانستان و تاجیکستان به دریاهای آزاد دسترسی خواهند داشت.

۴-۲-۳- حمل و نقل ریلی: توسعه شبکه ارتباطی در صورت اتصال ریلی شمال-جنوب (مشهد - چابهار) در محور شرق سالانه حداقل درآمدی ۱۰ میلیاردی را به ارمغان می آورد و زاهدان به عنوان مهم ترین شهر این منطقه و مرکز استان نیز در چهارراه این شبکه استراتژیک قرار خواهد گرفت (حسن خانی، ۱۳۹۵: ۸۲۹).

۴-۲-۴- ارتباط هوایی: ارتباطات هوایی نیز می تواند با استفاده از قابلیت های هر کشور باعث شکل گیری نوع جدیدی از درآمدهای ارزی برای آن کشور می گیرد. احداث فرودگاه مجهز با امکانات گسترده خدمات ناوبری می تواند جنوب شرق ایران و چابهار را به یکی از سر پل های ارتباط میان قاره ای و بین المللی تبدیل نماید (شیخ زاده و دیگران، ۱۳۹۱: ۴).

۴-۳- ظرفیت های داخلی

۴-۳-۱- کشاورزی در سواحل مکران

کرانه های مکران به ویژه بخش زر آباد از توابع کنارک به دلیل متاثر بودن از آب و هوای موسمی شبه قاره هند، قابلیت تولید محصولات مناطق گرمسیری نظیر موز و انبه و ... را دارند

محصولاتی که به یاری سرمایه گذاری بخش خصوصی و دولتی، می توانند ضمن تامین نیازهای داخلی با جلوگیری از خروج ارز و صادرات به بازارهای هدف و حمایت از تولید ملی در کشور و جلوگیری از واردات میوه های خارجی، موجب یاری کشور برای رسیدن به اهداف پیش بینی شده ژئو اکونومیک می گردند. (اعظمی و موسوی زارع، ۱۳۹۵: ۶۷).

۴-۳-۲- صنایع شیلات در سواحل مکران

سواحل مکران بستر مناسبی برای دسترسی صیادان ایرانی به این منابع ارزشمند در راستای افزایش تولید و درآمد ارزی می باشد دریای عمان نیز منبع بسیار خوبی از گونه های با ارزش آبی در اعماق ۱۰۰ تا ۳۰۰ متر است (اعظمی، ۱۳۹۵: ۶۸). منطقه چابهار با صید سالیانه بیش از ۱۸۰ هزار تن انواع ماهی و میگو از بزرگترین مراکز تولید محصولات شیلات و آبزیان می باشد در عین حال سواحل مکران به دلیل آب و هوای خاص و متناسب و زمین های مستعد، مزارع پرورش میگو هر سال در دو دوره قابل برداشت هستند که نشانگر ظرفیت بالای آن در منطقه است که با تجهیز مزارع میگو و فراهم آوردن امکانات به روز در آنها، می توان از ظرفیت موجود به خوبی استفاده کرد. (ابراهیم زاده، ۱۳۹۵: ۱۵۳)

۴-۳-۳- منابع معدنی در سواحل مکران

سواحل مکران به دلیل قرار داشتن روی کمربند فلز زایی و معدنی پتانسیل مؤثری در این زمینه دارد وجود بیش از ۲۸۵ اندیس معدنی شناخته شده در استان سیستان و بلوچستان از جمله کرومیت مس، منگنز و اندیس های غیر فلزی نظیر؛ منیزیت، تاسک، سیلیس، کائولن و مصالح ساختمانی نظیر گرانیت، مرمر و موجب گردید که به لحاظ غنی بودن منابع معدنی مورد توجه جدی قرار گیرد (عزتی و گل افروز، ۱۳۹۲: ۴۸).

۴-۳-۴- انتقال انرژی

در طرح یونیدو سواحل دریای عمان به عنوان نزدیکترین راه و مسیر انتقال انرژی بین قاره ای شناخته شده است در این طرح بندر چابهار به عنوان بزرگترین ترمینال مایع سازی گاز و انتقال آن به بازار مصرف جنوب شرق آسیا از جمله چین و ژاپن در نظر گرفته شده است (شمشیر پناه، ۱۳۸۲: ۹۷). جمهوری اسلامی ایران امروز نقش بسیار مهمی در روابط بین الملل و به ویژه در تامین امنیت انرژی جهان دارد و به طور خاص این نقش جدی با توجه به صرفه جویی ۴۰ درصدی، در رشد و توسعه غول های اقتصادی آسیا از مسیر سواحل مکران، برای کشورهایی مثل پاکستان، هندوستان و چین کاملاً ضروری است.

۴-۳-۵- پتروشیمی

منطقه ساحلی مکران در صنایع انرژی بر و آب بر دارای مزیت است و این منطقه با توجه به استعدادش در این بخش، می‌تواند نقش موثری در اشتغال و تولید ملی ایفا کند. طرح‌های پتروشیمی برنامه ریزی شده در منطقه مکران شامل ساخت شهرک پتروشیمی مکران در شهرستان چابهار و تولید محصولات پتروشیمی نظیر متانول، اوره و آمونیاک توسط شرکت پتروشیمی (NIPC) است. منطقه مکران دارای پتانسیل طرح‌های عظیم نفت و گاز و پتروشیمی، پایانه نفت در جاسک، دو منطقه آزاد تجاری صنعتی جاسک و چابهار و چابهار به عنوان قطب بزرگ حمل و نقل بین‌المللی در ارتباط با کریدور شمال - جنوب و راه ارتباطی کشورهای حاشیه دریای عمان و حاشیه اقیانوس هند به کشورهای آسیای مرکزی تلقی می‌گردد و می‌تواند ظرفیت ایجاد انواع صنایع پتروشیمی، فولاد و صنایع بزرگ را دارا باشد تا بتواند زمینه، گسترده تولید و صادرات مجدد را فراهم سازد.

جدول شماره (۲): ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران

ظرفیت‌های ژئواکونومیک	
۱	سواحل مکران در کریدور شمال- جنوب
۲	سواحل مکران و حمل و نقل بین‌المللی
	دریایی
	جاده‌ای
	ریلی
هوایی	
۳	ظرفیت‌های داخلی
	کشاورزی
	شیلات
	منابع معدنی
	انتقال انرژی
پتروشیمی	

منبع: نگارنده

۵- یافته‌های تحقیق

همانطور که در چارچوب نظری اشاره شد، وضعیت ایران بعد از انقلاب اسلامی نمونه بارز انزوای ترکیبی است که سیاستگذاران با خط مشی قرار دادن سیاست‌های خاص، به صورت خود انگیخته و در نتیجه واکنش سیستم جهانی (دگر انگیخته)، وضعیت اقتصادی و سیاسی خاصی را بوجود آورده‌اند که تا به اکنون ادامه دارد و در نتیجه آن آثار مختلفی

بر سیاست و اقتصاد داخلی و خارجی قابل مشاهده است و باعث ایجاد موانع متعددی در جهت توسعه کشور شده است. موانع سیاسی زیر نتیجه سال‌ها تصمیمات و سیاست‌گذاری‌های نخبگان و تصمیم سازان و ادامه مستمر این سیاست‌های ناکارآمد است. سیاست‌ها و تصمیم‌های مربوط در موضوعاتی همچون پرونده هسته‌ای ایران، تنش با غرب و دیگر کشورها، گروگان‌گیری اوایل انقلاب، ادعای نابودی اسرائیل و... مجموعه این موضوعات موجب ایجاد تنش میان ایران و نظام جهانی و نتیجتاً موجب انزوای ایران شده است که تأثیراتش را در ایجاد و ادامه تحریم‌ها در چهار دهه می‌بینیم. ایجاد تحریم‌ها که یک اهرم سیاسی است با نتایج سیاسی-اقتصادی، عدم ورود سرمایه‌گذاران بدلیل وجود تنش‌های سیاسی و تحریم‌ها، کاهش درآمد ملی بدلیل تنش‌های سیاسی و انزوای بین‌المللی و نتیجتاً کاهش روابط اقتصادی، شکاف مرکز-پیرامون بدلیل انزوای سیاسی و اقتصادی ایران و کاهش درآمد ملی و نتیجتاً کاهش بودجه لازم برای توسعه. اساساً این موانع سیاسی هستند و نتیجه‌ی این سیاست‌ها، سیاسی و اقتصادی هستند و تأثیر مستقیم در روند توسعه دارند زیرا که ظرفیت‌های ژئواکونومیک از جنس اقتصاد هستند و ماهیت اقتصادی دارند.

در ادامه موانع متأثر از این انزوا و وضعیت سیاسی داخلی و بین‌المللی ایران بر سواحل مکران همراه با آمارهایی از استان سیستان و بلوچستان که نمونه کلان سواحل مکران و بندر چابهار است، ارائه خواهد شد.

۵-۱- موانع حاصل از وضعیت سیاسی داخلی و بین‌المللی ایران و تأثیر آن بر عدم تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیک سواحل مکران

۵-۱-۱- وجود تحریم‌های سیاسی و اقتصادی: از جمله اثرات مستقیم تحریم‌ها، اثرات آن بر متغیرهای کلان اقتصادی مانند تورم، بیکاری، رشد اقتصادی، حجم تجاری و تراز بازرگانی است.

۵-۱-۱-۱- تورم از مهم‌ترین متغیرهای کلان اقتصادی است که مردم تأثیرات آن را بصورت مستقیم و سریع می‌بینند. لذا پایین نگه داشتن آن برای هر دولتی از اهمیت بسزایی برخوردار است. تورم از عوامل مختلفی از جمله حجم نقدینگی و فشار تقاضا تحت تأثیر قرار می‌گیرد. البته هر عاملی که هزینه تمام شده کالا را افزایش دهد نیز می‌تواند به طریقی قیمت تمام شده کالا را افزایش دهد و نهایتاً باعث افزایش نرخ تورم شود. تحریم اقتصادی از دو کانال روی بهای تمام شده تأثیر گذار است اول با تحریم اقتصادی هزینه ورود برخی از کالاهای وارداتی و کالاهای سرمایه‌ای و قطعات افزایش می‌دهد و از این طریق بر قیمت

اثر می‌گذارد. دوم ممکن است با همان قیمت کالاهای اقتصادی را بتوان وارد کرد اما این واردات بصورت مستقیم امکان پذیر نیست و بایستی در چند مرحله وارد شود و این مسئله هزینه معاملاتی را افزایش دهد.

۵-۱-۱-۲- بیکاری: بخش عظیمی از اشتغال در بخش‌های داخلی کشور صورت می‌گیرد و ارتباط کمی به روابط اقتصادی خارجی کشور دارد. بهر حال اگر صادرات ایران محدود شود در آن صورت با تعطیلی بخش صادرات خارجی طبیعتاً نیروی کار در این بخش بیکار می‌شوند و احتمال دارد نرخ بیکاری افزایش یابد. در جدول زیر رتبه بیکاری استان سیستان و بلوچستان در کشور بیان شده است.

جدول (۳): متوسط نرخ بیکاری در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۹۸ (منبع: وزارت تعاون)

استان	رتبه در بین ۳۱ استان	نرخ بیکاری در سال ۹۸	نرخ رشد نمایی
سیستان و بلوچستان	۲۸	۱۵/۲	۴/۲

۵-۱-۱-۳- سرمایه‌گذاری: فضای روانی منفی برای فعالیت‌های اقتصادی موجب کاهش سرمایه‌گذاری، کندی رشد و افزایش تورم می‌گردد. تحریم سبب نوعی بال تکلیفی در اقتصاد شده سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی را برای انجام سرمایه‌گذاری وادار به تامل و صبر می‌کند. در این زمان سرمایه‌گذاران به مناطق دیگر جذب می‌شوند و کشور هدف از رقابت در جذب سرمایه‌گذاری باز می‌ماند. کشورهای مختلف که در تحریم شرکت نکرده‌اند با تردید به فضای سرمایه‌گذاری نگاه می‌کنند و با اکراه به سرمایه‌گذاری می‌پردازند. بسیاری از شرکت‌هایی که با کشور تحریم‌کننده دارای روابط اقتصادی هستند از تیره‌شدن روابط خود با آن کشور نگران می‌شوند و حتی المقدور از انجام سرمایه‌گذاری خودداری می‌کنند. اینان حتی اگر خطر سرمایه‌گذاری را نیز بپذیرند هزینه‌های هنگفتی را برای آن در نظر می‌گیرند.

۵-۱-۱-۴- رشد اقتصادی: نهایتاً تحریم‌های اقتصادی ممکن است رشد اقتصادی کشور را تحت تاثیر قرار دهد. از عواملی که تضمین‌کننده رشد اقتصادی است سرمایه‌گذاری است. کند شدن رویه سرمایه‌گذاری چه داخلی و چه خارجی رشد اقتصادی را کند می‌نماید و در پی آن توسعه اقتصادی نیز تحت تاثیر قرار می‌گیرد. در جدول‌های زیر تولید سرانه و نرخ مشارکت اقتصادی استان سیستان و بلوچستان در کل کشور نمایش داده شده است که نشان‌دهنده ضعیف‌تری استان کشور است.

جدول (۴): سرانه تولید استان سیستان و بلوچستان در مقایسه با کشور و سایر استان ها در

سال ۱۳۹۵ (مرکز آمار ایران)

نسبت سرانه استان س و ب به تهران (درصد)	تولید سرانه استان تهران (میلیون ریال)	رتبه تولید سرانه استان س و ب در بین سایر استان ها	تولید سرانه کشور	تولید سرانه س و ب
۲۴/۸۱	۲۵۵/۸۹	۳۱	۱۷۲/۶۲	۶۳/۴۸

جدول (۵): متوسط نرخ مشارکت اقتصادی استان سیستان و بلوچستان سال ۱۳۹۸ (منبع:

وزارت تعاون)

استان	رتبه در بین ۳۱ استان	نرخ مشارکت در سال ۹۸	نرخ رشد نمایی
سیستان و بلوچستان	۳۱		-۰/۲

۵-۱-۱-۵- حجم تجاری و تراز بازرگانی اولین اقدامی که در تحریم اقتصادی هدف قرار می گیرد کاهش و یا حذف روابط تجاری با کشور تحریم شونده است. لذا با قطع و کم شدن روابط تجاری میزان صادرات و واردات کشور کاهش و در نتیجه حجم تجاری کشور کمتر می شود و اگر این امر به صادرات کشور آسیب زند در آن صورت ممکن است تراز تجاری منفی گردد. این امر موقعی باعث وخیم شدن تراز تجاری بر کشور خواهد شد که تحریم ها صادرات نفت را نشانه گیرند. مطابق جدول زیر سهم استان سیستان و بلوچستان از صادرات و واردات کل کشور بسیار ناچیز است.

جدول (۶) مقایسه مقدار و ارزش واردات و صادرات از گمرک های استان و سیستان و

بلوچستان با کل کشور (تن-میلیون ریال) (سالنامه آماری کل کشور، ۱۳۹۰)

	صادرات		واردات		
	مقدار	ارزش	مقدار	ارزش	
کل کشور	۶۶,۴۸۶,۹۱۳	۳۷۱,۴۱۰,۰۸۴	۳۸,۳۰۷,۴۱۵	۶۷۲,۷۴۶,۰۳۰	
سیستان و بلوچستان	۷۲۶,۵۴۹	۳,۵۴۳,۰۷۶	۵۳۹,۱۲۰	۹,۲۲۳,۴۲۳	
سهم استان (درصد)	۱/۱	۰/۹	۱/۴	۱/۴	

۵-۱-۲- عدم ورود سرمایه گذاران: از زمان پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون همواره ایلات متحده آمریکا به اعمال تحریم های مختلف اقتصادی و وضع قوانین و مقررات گوناگون علیه نظام جمهوری اسلامی ایران پرداخته است. این تحریم ها، تاثیرات منفی بر بخش های اقتصادی کشور خصوصاً سرمایه گذاری های خارجی خواهد داشت و در دراز

مدت باعث کاهش رشد و توسعه مناطق مختلف ایران از جمله سواحل مکران می‌شود که شدیداً نیازمند سرمایه گذاری خارجی در بخش‌های ترانزیتی، بازرگانی و منطقه آزاد است. به عبارتی توسعه و تحقق ظرفیت‌های ژئواکونومیکی سواحل مکران از جمله مشارکت در کریدور شمال جنوب نیازمند همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی برای اجرای زیرساختهای مختلف بندرگاهی، ترانزیتی و حمل و نقل است و لازمه آن جذب همکاری و سرمایه‌های لازم برای اجرای این پروژه‌ها است.

۵-۱-۳- عدم وجود درآمد ملی بدلیل وابستگی دولت به نفت: این وابستگی و تک محصولی به دو صورت مانع توسعه می‌شود:

۵-۱-۳-۱- وابستگی دولت به اقتصاد نفتی و دوگانگی ناشی از وابستگی و نتایج و آفات و بیماری‌های ناشی از آن یکی از مهم‌ترین موانع عملی توسعه مناطق مختلف کشور ایران است. در کشور ما نیز اقتصاد نفتی باعث عدم توجه دولت به توسعه پایدار مناطق مختلف از جمله سواحل مکران با ظرفیتهای فراوان ژئواکونومیکی و اقتصادی گشته است. مهم‌ترین ضرر داشتن اقتصاد تک محصولی، داشتن نگاه غالب مصرفی نه سرمایه‌ای به درآمدهای ارزی حاصل از فروش نفت خام و ضعف در مدیریت صحیح درآمدهای نفتی. مهم‌ترین راهکار برای برون رفت از این معضل تلاش برای دوری از اقتصاد تک محصولی تغییر نگرش مسئولین کشور از نگاه غالب مصرفی به درآمدهای ارزی حاصل از فروش نفت و توجه خاص به بحث مزیت نسبی تولید اقتصاد و بخش‌های دیگر درآمدساز کشور است. بطور کل، وجود درآمدهای نفتی و تک قطبی شدن درآمدهای کشور، باعث عدم توجه سیستم سیاسی و حکومت به مناطق غیرنفتی و در نتیجه عدم توجه به درآمدهای غیرنفتی می‌شود. عدم توجه به مناطق غیرنفتی باعث معقول ماندن ظرفیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی بی نظیری می‌شود که می‌تواند درآمدهایی همتراز با نفت عاید کشور بکند.

۵-۱-۳-۲- اتکا به سیستم اقتصاد تک محصولی و عدم وجود مزیت اقتصادی و یا نبود منبع درآمد عمده دیگر برای دولت‌ها، آنها را در مواقع بحرانی با مشکل مواجه خواهد کرد. در ایران با روی کار آمدن تحریم‌های نفتی، دولت جمهوری اسلامی که متکی به درآمدهای نفتی بود بدلیل نبود درآمدهای جایگزین و عدم وجود اقتصاد چند محصولی و عدم استفاده از مزیت‌های نسبی خود، با مشکلات درآمدی و بودجه‌ای مواجه گردید که وضعیت کشور را در حد رفع نیازهای حیاتی نگه داشت. نتیجتاً بحث و موضوع توسعه مناطق مختلف بنا به اولویت به تعویق می‌افتد.

۵-۱-۴- شکاف مرکز-پیرامون: نگه داشتن کشور در وضعیت انزوای بین المللی و متعاقب آن اقتصاد جزیره‌ای و همچنین ناکارآمد منجر به مشکلات اساسی در توازن و سطح اقتصادی مناطق مختلف ایران شده است. متأسفانه هم قبل و هم بعد از انقلاب، سیستان و بلوچستان در مقایسه با سایر استان‌ها وضعیت بدتری داشته و دارد. عمده سرمایه‌گذاری‌های ایران در شهرهای تبریز، تهران، مشهد، اصفهان و شیراز انجام می‌شود. این وضعیت باعث ایجاد شکاف توسعه در مناطق حاشیه‌ای ایران نسبت به مناطق مرکزی شده است. هیچ‌گاه منابع و سرمایه‌های مالی و انسانی به دلیل به دلیل نظام مرکز‌گرای ایران در اقصی نقاط کشور به نسبت عادلانه توزیع نشده است. این موضوع همواره باعث ایجاد مشکلات اقتصادی بسیاری از جمله بی‌کاری و فقر شده است. جدول زیر رتبه استان سیستان و بلوچستان و به تبع وضعیت شهرهای سواحل مکران را در میان استان‌های دیگر نشان می‌دهد که در دو شاخص عمده اقتصادی-زیربنایی و اجتماعی-فرهنگی در رتبه آخر قرار دارد و از درجه‌ی توسعه یافتگی کمتری برخوردار است. به عبارتی رتبه بندی استان سیستان و بلوچستان در بین استان‌های کشور نشان دهنده‌ی این مساله است که سیستان و بلوچستان دارای چالش‌های عمیقی در بخش توسعه است و شکاف میان آنها به روشنی مشهود است.

جدول (۷): خط فقر سرانه و جمعیت زیر خط فقر در سه استان ۱۳۹۶ (منبع: وزارت تعاون)

رتبه	نسبت جمعیت زیر خط فقر (درصد)		خط فقر سرانه (هزار ریال)		استان
	روستایی	شهری	روستایی	شهری	
۱	۳۱/۲	۱۵/۲	۶۱۶۱	۸۱۷۸	تهران
۲۷	۷۶/۴	۴۳/۵	۴۲۴۹	۵۱۴۶	سیستان و بلوچستان
۳۱	۲۳/۴	۱۸/۴	۳۵۷۴	۴۷۱۱	گلستان

جدول (۸): سهم استان در نقش آفرینی ملی در حوزه های زیرساختی-انسانی (سالنامه

آماري، سال ۱۳۹۰)

استان	کل کشور	محورهای مقایسه
۴۰.۸	۹,۹۹۲	طول انواع خطوط اصلی راه آهن (کیلومتر)
۵,۷۰۴	۷۹,۸۲۹	طول انواع راه ها در حوزه استحفاظی وزارت راه (کیلومتر)
۲۶/۱	۳۶/۹	نرخ مشارکت اقتصادی (درصد)
۹/۹	۱۲/۳	نرخ بیکاری (درصد)

خارجی را به دخالت در امور داخلی شان متهم کرده اند و گفته می‌شود که این نیروها سعی در ایجاد اختلافات قومی و مذهبی در منطقه داشته و در تحریک و تجهیز تروریست‌ها نقش داشته‌اند. بی‌ثباتی سیاسی، اقتصادی و اداری موجود در افغانستان که دست کم در دو دهه‌ی گذشته کشورهای همجوار افغانستان و به ویژه ایران را تحت تأثیر خود قرار داده است. به عنوان مثال میتوان به هجوم آوارگان و پناهندگان به سمت مرزهای ایران در نتیجه‌ی ناآرامی‌های داخلی اشاره کرد. همکاری قدرت‌های فرامنطقه‌ای با برخی از کشورهای منطقه و دشمنی با برخی دیگر زمینه تضاد و ناامنی را فراهم می‌سازد. از جمله به نظر میرسد آمریکا سیاست خصمانه چند بعدی را برای تضعیف نظام جمهوری اسلامی ایران در ساختار امنیتی منطقه دنبال می‌کند که تنش‌سازی فرقه‌ای، گسترش ایران‌هراسی و بهره‌برداری ابزاری از سازمان‌های تروریستی منطقه‌ای برخی از مصادیق آن هستند. پاکستان و افغانستان در سالهای اخیر همواره کانون اقدام‌های تروریستی و خشونت‌های بی‌شمار بوده‌اند و عوامل نفوذی به راحتی قادر به عبور از مرزهای این کشور به داخل ایران و بازگشت دوباره هستند (احمدی پور، حیدری و میرجلالی ۱۳۹۰: ۳۳). همچنانکه در زمان حکومت طالبان بر افغانستان و قبل از بروز اختلافات شدید بین طالبان و آمریکا، هدف آمریکا در حمایت از طالبان ضمن جلوگیری از تشکیل دولتی اسلامی در افغانستان ایجاد یک کانون بحرانی و آشوب در مرزهای شرقی ایران برای ایجاد فشار و مزاحمت برای ایران بود.

نتیجه‌گیری

به‌رغم اهمیت ژئوپولیتیکی، ژئواکونومیک، ژئواستراتژیکی، راهبردی، ملی و بین‌المللی سواحل مکران، پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های ژئواکونومیک آن بدلیل سیاستگذاری و به تبع آن فشارهای جامعه جهانی و نتیجتاً انزوای ایران، وضعیت کشور در هیچ برهه‌ای عادی نبوده و اقتصاد ایران که متأثر از روابط خارجی متشنج و محدود و مدیریت آشفته داخلی است، به هیچ عنوان وضعیت باثباتی نداشته که بتوان براساس آن مدیریت و توسعه کشور را با برنامه به پیش برد و یا به اجرا درآورد. از اینرو سواحل مکران که از ظرفیت‌ها فوق‌العاده برخوردار است، همچنان در شاخص‌های مختلف توسعه در رده آخرین مناطق کشور قرار دارد، محدود کردن روابط خارجی و همراه با تنش و قطع روابط، برقراری تحریم‌ها، عدم ورود سرمایه‌گذاران، کم شدن درآمدهای نفتی، عدم توجه به مناطق غیرنفتی، توسعه نامتوازن و شکاف مرکز-پیرامون، مجموعاً وضعیتی را برای سواحل مکران ایجاد کرده است که همانند گذشته خود عقب مانده بماند. وابستگی به اقتصاد نفتی نیز موجب کاهش وابستگی به مناطق غیر

نفی و عدم التزام و احتیاج به توسعه و پیشرفت این مناطق و ارتقاء زیرساختها و در نهایت استفاده از مزیت ها و ظرفیت های این مناطق می شود. از طرفی تحقق ظرفیت های مناطق مختلف و اجرای پروژه ها و زیرساخت ها نیازمند همکاری های منطقه ای و بین المللی و جذب سرمایه های هنگفت مورد نیاز برای اجرای این پروژه ها است که در کوتاه و میان مدت از توان اقتصادی کشور خارج است.

۷- پیشنهادات:

۱- تبیین و القاء رویکرد توسعه محور به جای امنیت محور: برقراری امنیت در حوزه مکران از طریق ایجاد زیرساخت های توسعه ای و همچنین جلب مشارکت افراد بومی در منطقه می تواند به افزایش وفاق و همدلی بیشتر بین مردم در نگهداری از منابع اقتصادی منطقه و همچنین همگرایی بیشتر منافع شخصی با منافع ملی منجر شود. بنابراین در صورتی که رویکرد توسعه محور را در منطقه مکران در اولویت قرار دهیم، در سایه پیشرفت و توسعه، امنیت پایدار نیز محقق می گردد.

۲- تغییر نگاه از رویکرد توسعه بخشی به رویکرد توسعه منطقه ای: یکی از مشکلاتی که در فرایند برنامه ریزی کشور وجود دارد آن است که رویکرد برنامه ریزان به توسعه ملی کشور، توسعه بخش های مختلف اقتصادی است. بدین معنا که برنامه ریزان هدف خود را توسعه یک بخش اقتصادی در نظر می گیرند و سپس برای دستیابی به این هدف در استان ها و مناطق مختلف کشور شروع به انجام فعالیت های اقتصادی می کنند، بدون آنکه حتی مزایا و ظرفیت های استان یا منطقه را مدنظر قرار دهند. این نوع نگاه، می تواند عدم توسعه همه جانبه و پایدار منطقه ای را به دنبال داشته باشد.

۳- تلاش برای کاهش تنش های منطقه ای و بین المللی و تسریع در لغو تحریم های بین المللی و ایجاد فرصت ها و جذابیت برای سرمایه گذاران خارجی بویژه کشورهای هند و چین و همچنین سرمایه گذاران آزاد جهت مشارکت در فعالیت های مختلف توسعه ای و اقتصادی در سواحل مکران

۴- تسریع در توسعه بندر چابهار همراه با سایر امکانات تکمیلی، جهت افزایش ظرفیت ترانزیت و نیز احداث امکانات و تجهیزات زیرساختی: از آنجا که یکی از مزیت های اصلی بندر چابهار کوتاه تر کردن مسیر ترانزیت کالا به کشورهای آسیای مرکزی و افغانستان است بنابراین، بهبود کیفیت زیرساخت های این بندر و توسعه آن سبب می شود تا کشتی هایی که

کالا به کشورهای یادشده صادر می کنند، در راستای کاهش مصرف سوخت، هزینه کمتر و صرفه جویی در وقت خود، بندر چابهار را برای تخلیه و بارگیری کالا انتخاب کنند.

۵- اتصال ریلی بندر چابهار: عملیاتی کردن ظرفیت های بندر چابهار در سواحل مکران نیازمند اتصال این بندر به شبکه ریلی کشور است. در این راستا، اتصال بندر چابهار به بندر امیرآباد به عنوان بخشی از پروژه توسعه کریدور جنوب- شمال توصیه می شود. اتصال بندر چابهار از محور بنادر آستارا، لاگان، امیرآباد و انزلی می تواند نقش مهمی در ارتباط ترانزیتی کشورهای روسیه و آسیای میانه به کشورهای حوزه اقیانوس هند، خلیج فارس و جنوب آسیا داشته باشد.

۶- بهره مندی از ظرفیت های رقابتی سه کشور هند، پاکستان و چین در توسعه منطقه مکران: هند به عنوان یک اقتصاد نوظهور تلاش های زیادی برای دستیابی کریدورهای بین المللی و ترانزیت کالاهایش از آنها کرده است و باتوجه به مشکلات سیاسی بین هند و پاکستان، بندر چابهار گزینه مناسبی برای هند است تا از این طریق به کشورهای آسیای میانه و افغانستان متصل شود. رقابت دیرینه بین هند و پاکستان از یک سو، و سرمایه گذاری نزدیک به ۵۰ میلیارد دلاری چین در بندر گوادر پاکستان از سوی دیگر، می تواند فرصت مناسبی برای توسعه بندر چابهار باشد. تسریع در مراحل توسعه بندر گوادر پاکستان توسط چینی ها نگرانی های زیادی را برای هند به وجود آورده است و کشور ما می تواند از طریق حمایت از سرمایه گذاری های هند در بندر چابهار، از رقابت شدید بین هند و چین به نفع توسعه بندر چابهار استفاده کند.

۷- بهره برداری از جاذبه های گردشگری بندر چابهار: سواحل بندر چابهار به عنوان تنها بندر اقیانوسی ایران به دلیل داشتن آب و هوای مناسب که تقریباً در چهار فصل سال بهاری است و تنوع بالای پوشش های گیاهی و گونه های جانوری و همچنین جاذبه های منحصر به فرد طبیعی و تاریخی از قابلیت های گسترده ای برای جذب گردشگر برخوردار است، اما باید توجه داشت که چنین قابلیت هایی زمانی سومند خواهد بود و می تواند برای کشور از طریق صنعت توریسم ارزآوری داشته باشد که امکانات و زیرساخت های گردشگری فراهم باشد.

۸- تشویق و ایجاد انگیزه برای سرمایه گذاری بخش خصوصی در منطقه مکران با ایجاد تضامین دولتی: پایه و اساس حضور فعالان اقتصادی داخلی در این منطقه، دسترسی آسان به اطلاعات و توزیع شایسته اطلاعات بدون ایجاد رانت اطلاعاتی است تا از ظرفیت های موجود در منطقه مکران آگاه شوند. از این رو، توصیه می شود تا دولت به منظور تسهیل

سرمایه گذاری، ظرفیت ها و ویژگی های مثبت این منطقه و اولویت های سرمایه گذاری در این منطقه را به شکل مناسبی در اختیار عموم قرار دهد تا فعالان بخش خصوصی نیز بتوانند به منظور سرمایه گذاری در این منطقه تصمیم گیری کنند.

۹- افزایش نقش نهادها و شرکت های بومی در بندر چابهار: بررسی پروژه هایی که هم اکنون در توسعه بندر چابهار در حال اجرا است حاکی از آن است که نه تنها این پروژه ها نقش چندانی در توسعه و بهبود اوضاع مردم این منطقه نداشته است، بلکه این شرکت های غیربومی هستند که نقش اصلی را در این پروژه ها ایفا می کنند و در عمل مردم منطقه چابهار به حاشیه رفته اند. از این رو، با توجه به شکافی که وضعیت درآمد، اشتغال و استانداردهای زندگی این منطقه با متوسط کل کشور دارد، به منظور ارتقاء وضعیت رفاه و ایجاد فرصت های شغلی بیشتر در این منطقه، تأسیس شرکت های بومی و همچنین استخدام افراد بومی در کنار شرکت های غیر بومی نیز در سازمان ها و نهادهای مربوطه توصیه می شود. این موضوع از منظر کاهش شکاف های قومی و مذهبی و مقاومت های احتمالی در اجرای طرح ها، مهم و مؤثر به نظر می رسد.

۱۰- مدیریت منابع آبی و رعایت الگوی مصرف به ویژه در بخش کشاورزی در منطقه مکران: در راستای حل معضلات منطقه مکران، کمبود منابع آبی هم به منظور شرب و هم استفاده در کشاورزی، افزایش ظرفیت دستگاه های آب شیرین کن به ویژه در شهر چابهار، بهبود و ارتقاء زیرساخت های آبیاری، تجهیز کردن زمین های زراعی به سیستم آبیاری مدرن و تغییر الگوی کشت در زمین های زراعی و کشت محصولات کشاورزی کم آب بر توصیه می شود.

۱۱- تلاش در جهت بهبود همگرایی قومی و مذهبی در منطقه سواحل مکران

۱۲- رهایی از دام اقتصاد تک محصولی: توجه به مزیت های نسبی ملی در مناطق مختلف کشور که در مورد سواحل مکران این مزیت های نسبی شامل ظرفیت های ترانزیتی و حمل و نقل و ظرفیت های ارتباطی در کریدور شمال-جنوب می شود. استفاده از پتانسیل مناطق مختلف کشور و تبدیل آنها به فرصت های اقتصادی ملی و بین المللی.

منابع و مآخذ:

- ابراهیم بای سلامی، غلامحیدر (۱۳۸۴)، **چشم انداز توسعه شرق کشور**، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، تابستان ۱۳۸۴، دوره ۲۰، شمار ۲ (پیاپی ۷۷)، مشهد.
- ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۹۵)، **ارائه مدل آمایش یکپارچه سواحل (ICZM) جنوب شرق ایران**، مجموعه مقالات همایش، فراوری پتانسیل‌های ژئوپلیتیکی توسعه در کرانه‌های اقیانوسی جنوب شرق ایران، دوره ۱، مهر
- احمدی پور زهرا، حیدری موصلمو، طهمورت، میرجلالی، اکبر (۱۳۹۰)، **تبیین عوامل ناامنی در جنوب شرق ایران**، مطالعات امنیت اجتماعی، دوره ۲، شماره ۲۷
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۸۲)، **جامعه‌شناسی توسعه**، تهران، انتشارات کیهان
- اطاعت، جواد و زهرا موسوی (۱۳۸۹)، **تمرکز زدایی و توسعه پایدار در ایران**، مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۴۲، شماره ۷۱، بهار
- اطاعت، جواد و زهرا موسوی (۱۳۹۰)، **رابطه متقابل امنیت ناحیه ای و توسعه یافتگی فضا های سیاسی با تأکید بر سیستان و بلوچستان**، تهران، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۷، شماره ۱ (پیاپی ۲۱)، بهار
- اعظمی، هادی و موسوی زارع، سید جواد (۱۳۹۵)، **فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی استان سیستان و بلوچستان با تأکید بر سواحل اقیانوسی**، پژوهشگاه شاخص پژوه، دوره ۱، مهر ۱۳۹۵
- باقری زاده (مدیرعامل سازمان منطقه آزاد تجاری / صنعتی چابهار (۱۳۸۸))، **چابهار نقطه مبدا طرح توسعه محور شرق**، روزنامه تفاهم، ۲۱ اردیبهشت
- بختیاری، صادق (۱۳۸۱)، **تحلیل مقایسه ای از توسعه صنعتی استان های مختلف کشور**، تهران: مجله پژوهش های بازرگانی، دوره ۶، شماره ۲۲
- تیریزی، جلال (۱۳۹۵)، **کرانه های اقیانوسی جنوب شرق ایران و شبکه های ارتباطی بین المللی**، پژوهشگاه شاخص پژوه، دوره ۱، مهر
- تودارو، مایکل (۱۳۷۰)، **توسعه اقتصادی در جهان سوم** (جلد اول)، ترجمه: فرجادی، غلامعلی، تهران: سازمان برنامه و بودجه، چاپ پنجم
- جهانپان، ناصر (۱۳۷۸)، **موانع نظری و عملی توسعه در ایران**، تهران، فصلنامه بصیرت، سال هشتم، دوره ۱، شماره ۱۹ و ۲۰
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۷۷)، **دولت رائتیر یک بررسی مفهومی**، اطلاعات سیاسی اقتصادی، دوره ۱، شماره ۱۲۵
- حافظ نیا، محمدرضا و ابراهیم رومینا (۱۳۸۵)، **تحلیل ظرفیتهای ژئوپلیتیک سواحل جنوب شرقی ایران در راستای منافع ملی**، تهران، فصلنامه جغرافیا و توسعه، دوره ۳، شماره ۶
- حافظ نیا، محمدرضا، کاویانی، مراد (۱۳۸۵)، **نقش هویت قومی در همبستگی ملی (مطالعه موردی قوم بلوچ)**، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، جلد بیستم، دوره ۲۰، شماره ۱
- حسن خانی، سعید (۱۳۹۵)، **تأثیر ظرفیت های ترانزیتی جنوب شرق ایران در توسعه همکاری و شکل گیری سیستم های منطقه ای**، همایش ملی توسعه ناحیه ژئوپولیتیک جنوب شرق ایران، زاهدان، دوره ۱، آبان ۱۳۹۵
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۸۸)، **بازتاب مذهب و نظری انقلاب اسلامی ایران در روابط بین الملل**، تهران: انتشارات علمی فرهنگی
- دیوسالار، مجید (۱۳۸۷)، **امنیت ملی و تهدیدهای قومی**، پگاه حوزه، دوره ۲، شماره ۲۵۱
- سالنامه آماری ۱۳۸۸
- سلطانی، علیرضا (۱۳۸۴)، **سرآب سرمایه گذاری**، مناطق آزاد، دوره ۱۲، شماره ۱۴۸، تیر
- شمشیرینا، محمضومه (۱۳۸۲)، **اهمیت امنیتی و استراتژیکی بندر چابهار برای جمهوری اسلامی ایران**، پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام حسین، تهران
- شیخ زاده زرجبلی، نورا، علیرضا، سلیمی، سهیلا و مهاجرشینی؛ امین (۱۳۹۱)، **نیروی دریایی راهبردی و توسعه سواحل مکران**، اولین همایش ملی توسعه سواحل مکران و اقتدار دریایی جمهوری اسلامی ایران، دوره ۱، شماره ۱
- عیری، غلامحسن (۱۳۸۴)، **سیاست، حاکمیت و توسعه**، تهران، مجله بانک و اقتصاد، دوره ۱، شماره ۵۸، خرداد
- عزتی، عزت الله (۱۳۸۴)، **ژئواکونومی انرژی و پیامدهای امنیتی آن**، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و سه، دوره ۱، شماره ۸۸، بهار
- عزتی، عزت الله و گل افروز، محمد (۱۳۹۲)، **راهبرد قدرت هوشمند ایران و نقش ژئوپلیتیک انرژی (نفت و گاز) در پیشبرد آن**، مجله چشم انداز جغرافیایی در مطالعات انسانی، دوره ۸، شماره ۲۴، پاییز
- عظیمی بلوریان، احمد (۱۳۸۹)، **مفهوم آمایش سرزمین در برنامه توسعه خاستگاه**، سیر تکاملی و تجربه ایران، چاپ اول، انتشارات رسا
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۶)
- منوچهری، عباس (۱۳۸۷)، **رهیافت و روش در علوم سیاسی**، تهران: سمت
- نامی، محمدحسن و عباسی، علیرضا (۱۳۸۸)، **تحلیل جایگاه ژئواکونومی میک ایران در خاور میانه**، فصلنامه ژئوپولیتیک، شماره ۲، پیاپی ۱۵
- نصیری، حسین (۱۳۸۱)، **امنیت ملی پایدار**، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، دوره ۱۹، شماره ۱۱ و ۱۲
- زیاری، کرامت الله، عشق آبادی، فرشید و حمید فتحی (۱۳۸۹)، **چالشهای ژئوپولیتیک و توسعه ای نامتوازن نواحی**

Alikhan, zahid (2013), china's Gwadar and india's chabahar: **an analysis of sino-india: geo-strategic and economic competition, institute of strategic studies Islamabad**

Daniel, rorry (2013), strategic competition in south asia: Gwadar, chabahar and the risk of infrastructure development, **the journal of the national committee on American foreign policy**, volume 35

Beblawi, H. (1987). The Rentier State in the Arab World, in H. Beblawi and G. Luciani (Eds.). *The Rentier State*. London: Croom Helm.

ایران در مقطع زمانی ۱۳۸۵-۱۳۷۵، فصلنامه ژئوپولیتیک، دوره ۶، شماره ۱

-رحیمی، حسن (۱۳۹۲)، **نظریه های ژئوپولیتیک**، تهران: انتخاب

-سازمان بنادر و دریانوردی (۱۳۹۲)، **کریدور شمال-جنوب**

-مرکز آمار ایران، (۱۳۹۰)، **سالنامه آماری**

-مرکز آمار ایران، (۱۳۹۵)، **سالنامه آماری**

-مرکز آمار ایران، (۱۳۹۸)، **سالنامه آماری**

-**وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی**، معاونت امور اقتصادی و برنامه ریزی

-حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۶)، **اصول و مفاهیم**

ژئوپولیتیک، انتشارات پاپلی، چاپ پنجم